

Щербатюк Б.А.

Особливості соціально-психологічної детермінації процесу самовизначення індивіда

Щербатюк Богдана Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Анотація. В статті представлений аналіз процесу самовизначення індивіда як необхідного етапу соціалізації. Виділені умови внутрішньої і зовнішньої детермінації самовизначення. Описано функції відповідальності як чинника соціального самовизначення. Проаналізовані ознаки соціальної зрілості людини.

Ключові слова: соціалізація індивіда, інтеріоризація, екстеріоризація, соціальна зрілість, самовизначення особистості, відповідальність

Проблема самовизначення особистості завжди входила в ряд фундаментальних проблем суспільного буття, оскільки бере свій початок з часів становлення філософської думки. Спочатку самовизначення розуміється як пошук ідеального співіснування з Космосом, Логосом. В епоху середньовіччя людина здійснює самопожертву, відмовляючись від самоздійснення, самопошуку, віддаючи свою індивідуальність служінню Богу. До проблеми самовизначення як до наукової проблеми звертаються на рубежі ХХ століття. В етиці вводиться поняття морального самовизначення, соціологи починають досліджувати процес соціалізації індивіда як основний механізм процесу самовизначення. Розвиток людини як особистості пов'язаний з розвитком її стосунків з оточуючим середовищем. Перетворення ситуативних відносин у стійкі означає, що відбувається самовизначення індивіда у якості свідомого суб'єкта свого життя. Самовизначення такої особистості здійснюється не тільки по відношенню до окремих подій її життя, але до всього життя в цілому.

Вітчизняні дослідження проблем самовизначення зосереджені в таких напрямках, які пов'язані з розвитком особистості і реалізацією її внутрішнього потенціалу. Методологічною основою дослідження виступили наступні **теоретичні концепції**: основні положення культурно-історичної теорії (Л.С. Виготський), системного підходу до вивчення психічного розвитку і формування особистості (Б.Г. Ананьев, Б.Ф. Ломов, Г.О. Балл), загальнопсихологічної концепції діяльності і спілкування (О.М. Леонтьев, С.Д. Максименко), загальних засад теорії управління (В.П. Казміренко, Л.М. Карамушка). Однак, недостатня теоретична розробленість проблем самовизначення з урахуванням потреб розвитку сучасного суспільства, обмежений емпіричний матеріал зумовлюють **актуальність** даного дослідження.

Мета дослідження: на основі теоретико-методологічного аналізу виокремити основні соціально-психологічні детермінанти процесу самовизначення індивіда.

Процес самовизначення людини торкається моральності і світосприйняття, ціннісно-рольового та діяльнісно-поведінкового аспектів життєтворення. Це означає не тільки надання переваги однієї можливості над іншою, але й свідомо відмова від інших, певною мірою самообмеження. Здійснюючи вибір, особистість несе відповідальність за вибраний шлях розвитку. Відповідальність особистості в такому розумінні характеризує її здатність самостійно визначати моральні зобов'язання перед суспільством і, власне, перед собою. Крім того, розширю-

ється сфера особистісного втручання у соціальне середовище, виникає потреба у здійсненні самооцінки і самоконтролю.

Соціально зріла особистість не просто свідомо ставить перед собою життєві цілі, але і активно здійснює їх реалізацію. Передумови, можливості розвитку які створені попередніми поколіннями та соціально-культурним тлом даного суспільства, реалізує сама особистість, визначаючись соціально. Адже повна, цілісна самореалізація можлива тільки тоді, коли індивід представляє не егоїстичний інтерес, який спрямований на задоволення власних потреб, а виражає суспільні прагнення, коли в процесі самореалізації розвиваються сутнісні сили людини, створюються нові можливості для її розвитку.

Одним з основних проявів самовизначення як сторони соціалізації є здатність людини діяти не так, як диктують сили зовнішнього оточення, а в ситуації спонукання – протидіяти йому. Це припущення підтверджує і А. Бандура, на думку якого немає більш значущого механізму суб'єктного самовизначення, ніж переконаність у власній ефективності. «Усвідомлена само ефективність (self-efficacy) – це переконаність у власних здібностях організовувати і здійснювати дії, потрібні для вдосконалення певного результату) [11, с. 3].

Теоретичною основою для розуміння процесу самовизначення як необхідної сторони процесу соціалізації індивіда стали концепції А.Н. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського. За Леонтьєвим, весь процес психічного розвитку людини соціально детермінований через накопичення та засвоєння знань та способів діяльності, закріплених в процесі еволюційної історії людства.

Оскільки за Л.С. Виготським процеси людської психіки складаються на основі інтерпсихічних, міжособистісних взаємин [3], індивід формує свій внутрішній світ шляхом інтеріоризації історично складених форм і видів соціальної діяльності. Одночасно процесі власної діяльності, залежно від соціальної ситуації, у індивіда екстеріоризуються психічні процеси. Але екстеріоризація не є дзеркальним відображенням як інтеріоризованого раніше, так і історично складених форм і видів соціальної дійсності. Це процес творчий, певним чином самореалізація і само здійснення [4]. Особистість творить нові способи діяльності, набуваючи тим самим нових якостей. Відбувається дозрівання індивіда як соціально істоти, яке обумовлюється рівнем розвитку вищих психічних функцій та особистісних якостей, що, власне, і визначає початок самостійної активності.

У відповідності з теорією Л.С. Виготського можна говорити про зовнішню і внутрішню детермінацію активності особистості. В цій діаді велику роль відіграє свідомість, як фактор психічного розвитку, який формує цілісність і інтегральність особистості [5]. Свідомість таким чином виступає умовою та проявом самовизначення, саморегуляції та самотворення особистості.

Свідомість відіграє активну роль у діяльності, оскільки виникає у процесі практичної діяльності і є ідеальною стороною психічного відображення. Саме цю роль свідомості описав С.Л. Рубінштейн, назвавши це принципом єдності діяльності і свідомості: «Діяльність людини обумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і властивостей, ці останні, здійснюючи регуляцію людської діяльності, є єдиною умовою їх здійснення» [10, с. 7]. На основі даного принципу Рубінштейн вводить проблему регуляції і саморегуляції. Керуючись зазначеним принципом можна зрозуміти не тільки виникнення суб'єктного у індивіді, але й процес самовизначення суб'єкта діяльності по відношенню до предметного світу, а також до широкої соціальної дійсності, в полі якої відбувається самовизначення.

Тому, як правильно зазначає В.Ф. Сафін, розглядаючи самовизначення особистості, слід опиратись на положення про суспільство як систему соціальних відносин; про провідну роль діяльності у формуванні індивіда; про сутність людини як ансамблю всіх суспільних відносин; про її свідомість як відображення буття; про перетворюючу роль свідомості. Активність особистості, що самовизначається в процесі, розуміється не тільки як діяльність, яка спрямована на засвоєння елементарних людських способів існування, але і як творче відтворення, формування взаємостосунків, само здійснення та саморозвиток. Саме через таку діяльність особистість проявляється у повноті власної унікальної індивідуальності.

Самовизначення особистості пов'язане з суб'єктністю і розуміється як індивідуальна реалізація суспільної детермінації. В процесі цієї реалізації особистість здійснює вчинки, дії, активізує свою суб'єктність. Активність суб'єкта, за думкою Абульханової-Славської, базується на здатності мобілізувати свої можливості та визначити способи досягнення цілей [1, с. 272].

Розглядаючи процес самовизначення особистості як сторону соціалізації слід зауважити, що саме стосунки з іншими, перетворені у стійку продуктивну взаємодію, визначають перетворення індивіда у соціально активну особистість, оскільки відбувається процес самовизначення відносно присвоєння суспільних способів життєдіяльності. Саме тому самовизначення особистості є важливим етапом соціалізації, в якому індивід набуває здатності до самостійної діяльності, на основі усвідомлення і співвіднесення суспільних вимог, власних потенційних та наявних здібностей, комплексу внутрішніх умов. Самовизначаючись відносно свого місця в системі суспільних відносин, стосовно своїх запитів та можливостей їхньої реалізації, індивід набуває готовності до самостійного прийняття рішень стосовно важливих етапів свого життя. Особливістю соціально зрілої особистості є прийняття нею відповідальності як за свої

життєві цілі, так і за способи їх реалізації. Відповідальність є когнітивним утворенням і визначається як передбачення наслідків зі своєчасною регуляцією поведінки суб'єкта.

Виступаючи формою прояву усвідомлення особистістю своєї унікальної автономності, своєї можливості змінювати обставини власного життя, відповідальність є усвідомленою необхідністю, яка виражається в причетності людини до соціуму. Тому функцією відповідальності у соціально визначеній особистості є регуляція діяльності в теперішньому, прогнозуванні можливих наслідків своїх дій у майбутньому, оскільки суб'єкта самовизначення характеризує не тільки спосіб реалізації цінностей в житті, але і способи боротьби за них, способи реагування на звернені до даного індивіда потреби та запити суспільства. Відповідальність включає в себе те, за що людина несе відповідальність, а саме: реалізація сенсу і реалізація цінностей. Тому відповідальною є така особистість, яка прагне до сенсоздійснення та ціннісних утворень. Однак, якщо мова йде про соціально зрілу особистість, то така особистість несе відповідальність не лише «за щось», але й «перед кимось», що свідчить про моральний аспект самовизначення як сторони соціалізації. В процесі морального самовизначення особистість усвідомлює себе «...як істоту, що володіє свідомістю і волею...» [6, с. 42]. Сутність реалізації даного аспекту полягає у виборі духовних орієнтирів, у дотриманні та закріпленні прийнятих у суспільстві норм. В даному випадку проявляється і правова сторона самовизначення, спрямована назовні, на збереження чи перетворення соціально-політичних інституцій чи норм.

Для розуміння самовизначення особистості важливими є положення стратометричної концепції А.В. Петровського [9] про те, що в умовах діяльності і спілкуванні з референтною групою особистість отримує можливість зрозуміти та оцінити себе; переживання одного з членів групи даються іншим як мотив поведінки, організовуючи та спрямовуючи діяльність на здійснення колективної цілі.

У процесуальному плані соціальне самовизначення особистості пов'язане із категоризацією і самокатегоризацією. Соціальна категоризація є необхідною складовою самовизначення, оскільки є основою розвитку і функціонування соціальної ідентичності індивіда, і передбачає *віднесення оточуючих людей* до тих чи інших соціальних груп - категорій. Наявність соціальних категорій полегшує пізнання оточуючої дійсності і процес міжособистісної взаємодії, дозволяючи людині структурувати явища і об'єкти у соціальній площині; формує уявлення про структуру соціальної ідентичності, включаючи в себе когнітивний і афективний компоненти. Соціальна категоризація супроводжується самокатегоризацією – *віднесення себе* до однієї з визначених груп. У процесі самовизначення самокатегоризація допомагає індивіду ідентифікувати групи, приналежність до яких не передбачає безпосередньої взаємодії між її членами. В теорії стадіальності розглядаються різні рівні категоризації у якості послідовних стадій процесу формування враження про іншу людину. Передбачається, що процес

сприймання іншої людини і формування враження про неї починається зі спроби суб'єкта самовизначення віднести цю людину до однієї з відомих їй груп-категорій. Таким чином, на першій стадії процесу формування враження є соціальна категоризація. Якщо людина має труднощі із віднесенням об'єкта до однієї з відомих категорій, вона робить спробу віднести його до однієї з існуючих під категорій. У процесі самокатегоризації, як віднесення себе до певної соціальної групи-категорії, особливе значення має когнітивний компонент самовизначення, оскільки існує зв'язок між прийняттям соціальної ідентичності і сприйманням відмінностей між членами різних груп. Вибір категорії визначає не тільки спосіб соціальної категоризації, але і напрямок самовизначення людини. Зокрема, у свідомості суб'єкта самовизначення може існувати протиріччя між бажанням визнати себе членом групи і відділенням від групи. Це призводить у процесі самовизначення до того, що потрапляючи до великої групи, людина схильна сприймати інших членів групи як таких, що дуже відрізняються від неї самої, тобто відбувається категоризація на між особовому рівні; або розглядає себе як члена підгрупи.

У структурі самовизначення особливе місце займає процес стереотипізації. На сьогодні у вивченні стереотипів переважають два підходи: когнітивний і мотиваційний. Основу когнітивного підходу складає інтерес до механізмів обробки соціальної інформації, яка надходить до суб'єкта самовизначення. В рамках даного підходу стереотип виступає способом упорядкування соціального оточення, який дозволяє компенсувати обмеженість здатності людини перетворювати інформацію, яка надходить. Мотиваційний підхід дозволяє розглядати стереотип як результат самокатегоризації суб'єкта самовизначення стосовно тієї чи іншої соціальної спільноти. Стереотипи здійснюють щонайменше три типи впливів на процес самовизначення. У першому випадку вплив стереотипу і контрстереотипної інформації поєднується, завдяки чому індивідуальна інформація може впливати на вибір того чи іншого стереотипу. Другий випадок розглядається в тому разі, коли стереотип здійснює на оцінювальну функцію людини більш значущий вплив, ніж новіша, контрстереотипна інформація. Це відбувається, якщо суб'єкт самовизначення гірше сприймає і запам'ятовує інформацію про індивідуальні особливості людини, які відрізняють її від інших членів соціальної спільноти. У третьому випадку вплив стереотипів контрстереотипна інформація здійснює більш стійкий вплив, ніж наявний сформований стереотип. У зв'язку з вищеописаними типами впливів виникає питання про свідомість стереотипних впливів. Більшість досліджень свідчить про те, що стереотипи у процесі самовизначення можуть здійснювати вплив незалежно від свідомості їх носія. Доцільно виділити щонайменше два показника несвідомого впливу стереотипів. По-перше, це можливість актуалізації стереотипів за допомогою тих стимулів, які людини не може упізнати. По-друге, існує можливість мимовільної актуалізації стереотипів. Можливим поясненням цього ефекту є поширеність певних стереотипів у межах даної культури.

Серед детермінант процесу самовизначення як особливо-го етапу соціалізації особливе місце займає спрямованість особистості. Найбільш описаними механізмами спрямованості є соціальні запити і ціннісні орієнтації. Соціальні запити це життєві плани різної міри конкретності, починаючи від мало усвідомлених надій і закінчуючи чіткими та усвідомленими цілями. Сукупність близьких і далеких, часткових і загальних цілей, які суб'єкт самовизначення вважає реально досяжними, створюють так звану перспективу життя особистості, її програму. Якщо індивідуальна концепція сенсу життя об'єднує в собі ціннісні орієнтації особистості, то її соціальні запити це своєрідна інструкція по реалізації даної концепції у практичній діяльності.

За А.Н. Леонтьєвим співвідношення мотиву і діяльності є однією з центральних проблем психології особистості. Їх єдність у тому, що немає діяльності без мотиву, який її збуджує, так і немає мотивації, що не відтворює новий мотив. С.Л. Рубінштейн зазначав, що мотив, як усвідомлене прагнення до певної діяльності формується по мірі того, як людина зважає обставини, в яких знаходиться, усвідомлюючи ціль, яка перед нею стоїть. Причому, мотиви не відкриваються свідомості тільки шляхом аналізу діяльності, її динаміки. Цілі, на відміну від мотивів, завжди усвідомлюються і стають самостійною спонукальною силою [10]. Однак, мотиви не відокремлені від свідомості. Вони можуть бути усвідомлені – тоді мотив стає мотивом-ціллю. У випадку, коли людина не віддає собі звіту, що нею рухає, мотиви виступають у формі афективно забарвлених дій. Д.А. Леонтьєв відрізняє їх від особистісного сенсу [7]. Особистісний сенс, за Леонтьєвим, - це те, що безпосередньо відображає в собі життєві відносини суб'єкта, це те, заради чого здійснюється та чи інша діяльність суб'єктом самовизначення. Саме з цієї причини особистісний сенс лежить в основі управління всією поведінкою особистості. «Сенс» послідовниками Д.А. Леонтьєва розглядається як одиниця конструювання особистості та має суттєве значення для розуміння сутнісних сил самовизначення, оскільки не можна вважати продуктивним процес самовизначення особистості, якщо вона не усвідомлює, заради чого здійснює ту чи іншу діяльність.

Визнаючи спонукальну силу конкретної потреби, Л.І. Божович довела, що людина може діяти наперекір безпосередній потребі, тобто діяти у відповідності зі своїми намірами, ціллю та рішеннями, переборюючи ті потреби, що їй заважають. Теоретичний аналіз експериментальних досліджень показує також, що сила та дієвість таких потреб – в їх опосередкованості свідомістю, самосвідомістю, самооцінкою, в єдності афективно-інтелектуальної сфери особистості. Для розуміння впливу мотиваційного компоненту на самовизначення особистості суттєві також положення Л.І.Божович про роль афекту та інтелекту у розвитку спонукальних сил, що виникають на основі потреб, які характеризуються тим, що можуть керувати всією поведінкою особистості [2]. Ці новоутворення беруть участь і у формуванні цілей, намірів, прийнятті рішень, можуть визначати конкретні потреби.

Таким чином, за результатами проведеного теоретико-методологічного дослідження можна зробити висновки, що розглянуті інтраіндивідуальні рівні спонукальних сил особистості дають можливість констатувати, що потреби і їх модифікації у вигляді мотивів, інтересів, цілей, переконань, запитів, бажань, намірів виступають як внутрішнє джерело активності. Вони на різній основі складають спрямованість, відношення, життєві плани, позиції та диспозиції особистості. Розглядаючи спонукальну сферу особистості, що самовизначилась, потрібно взяти до уваги, що потреби, мотиви, установки, бажання, якщо вони не визначаються життєвою позицією, за своєю природою є ситуативними. Потреби особистості, що соціально визначається, відрізняються від потреб несамо-визначеної особистості. Це не тільки вітальні потреби індивіда, але й присвоєні потреби суспільства. Виникнення таких потреб пов'язується з «присвоєнням», «асиміляцією», прийняттям індивідом потреб суспільного розвитку. Це присвоєння відбувається шляхом усвідомлення особистістю її відносин з суспільством і з оточуючим середовищем, її залежності від цих відносин. Вимоги

суспільства виступають у ролі мотиваційних установок, які приймаються особистістю, актуалізуються та перетворюються у мотиви поведінки та діяльності. До соціальних потреб індивіда можна віднести потреби росту (Г. Олпорт, А. Маслоу), потреби в соціальних зв'язках, в ототожненні себе з класом, нацією (Е. Фромм) і т. ін. Такі потреби заряджають всю подальшу активність людини. Але було б недостатнім розуміти самовизначення особистості в її соціально-психологічному сенсі тільки як ставлення до інших і до самої себе в системі взаємовідносин. Тільки виконуючи певні соціальні функції, суб'єкт виступає як особистість. Тому перспективи подальшого вивчення процесу самовизначення особистості лежать у площині виявлення всіх можливих детермінант даного етапу соціалізації, що може здійснюватись шляхом аналізу комплексу соціальних явищ, який в процесі соціалізації впливає на індивіда, переломлюючись через стереотипізацію і соціальну категоризацію. Від характеру цього впливу буде у значній мірі залежати поведінка індивіда як суб'єкта самовизначення та, власне, успішність і продуктивність процесу самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / Абульханова-Славская К.А. – М.: Наука, 1980. – 334с.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. – 1978. – №4. – С. 23-33.
3. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Выготский Л.С. // Собр. соч. в 6-ти томах. – Т.3. – М.: Педагогика. - С. 243-385.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования / Выготский Л.С. – М.: Лабиринт, 1996. – 416 с.
5. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / Выготский Л.С. // Избр. труды. – М.: Акад. пед. и соц. наук, 1996. – 512 с.
6. Зотов Н.Д. Нравственное самоопределение личности / Зотов Н.Д. – М: Знание, 1983. – 64с.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д.А. – М.: Смысл, 1999. – 487с.
8. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / Мерлин В.С. – М.: Педагогика, 1986. – 254с.
9. Петровский А.В. Психологические проблемы взаимодействия коллектива и личности / Петровский А.В. –М.: НИИ общей и пед. психол., 1988. – 146с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / ред. Абульханова-Славская К.А.: послесловия, комментарии. – СПб.: Питер, 1998. – 688с.
11. Bandura A. Self-efficacy: the exercise of control. – N.Y.: W.H.Freeman&Co, 1997. – p. 271.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Abulkhanova-Slavskaya K.A. Activities and Personality Psychology / Abulkhanova-Slavskaya K.A. - M.: Nauka, 1980 - 334 p.
2. Bozovic L.I. Stages of formation of personality in ontogenesis // Questions of psychology. - 1978. - №4. - P. 23-33.
3. Vygotsky L.S. History of development of higher mental functions / L.S. Vygotsky // Coll. Op. in 6 volumes. - Vol.3. - M.: Pedagogy. - P. 243-385.
4. Vygotsky L.S. Thought and language / L.S. Vygotsky - M.: Labirint, 1996. - 416 p.
5. Vygotsky L.S. Developmental Psychology as a Cultural Phenomenon / L.S. Vygotsky // Fav. works. - M.: Acad. ped. soc. Science, 1996. - 512 p.
6. Zotov N.D. Moral self-identity / Zotov N.D. - M: Knowledge, 1983. – 64 p.
7. Leontiev D.A. Psychology of meaning: the nature, structure and dynamics of the sense of reality / Leontiev D.A. - M.: Meaning, 1999. – 487 p.
8. Merlin V.S. Essay integral study of personality / Merlin V.S. - M.: Pedagogy, 1986. – 254 p.
9. Petrovsky A. Psychological problems of interaction between collective and individual / Petrovsky A. - M.: Institute of General and ped. psychol., 1988. – 146 p.
10. Rubinshteyn S.L. Fundamentals of General Psychology / Ed. Abulkhanova-Slavskaya K.A.: afterword, comments. - SPb.: Piter, 1998. – 688 p.

Shcherbatiuk B.A. Features of the socio-psychological process of self-determination of the individual

Abstract. The analysis of self-determination of the individual as a necessary step in socialization. Establish conditions of internal and external self-determination. Describes the functions of responsibility as a factor of social identity. Analyzed the signs of social maturity of the person.

Keywords: socialization of the individual, internalization, externalization, social maturity, self-identity, and responsibility

Щербатюк Б.А. Особенности социально-психологической детерминации процесса самоопределения индивида

Аннотация. В статье представлен анализ самоопределения индивида как необходимого этапа социализации. Выделены условия внутренней и внешней детерминации самоопределения. Описаны функции ответственности как фактора социального самоопределения. Проанализированы признаки социальной зрелости человека.

Ключевые слова: социализация индивида, интериоризация, экстериоризация, социальная зрелость, самоопределение личности, ответственность